

ПРОСВІТНИК І ПЕДАГОГ УКРАЇНИ ХІХ СТОЛІТТЯ О.Я. КОНИСЬКИЙ

Однією з видатних постатей України ХІХ століття був Олександр Якович Кониський, який усе життя тісно пов'язав з освітою, наукою і громадською діяльністю. Не покладаючи рук, він працював на користь єдиної дорогої йому справи, працював здебільшого з тяжким болем у душі, під тягарем складних обставин, зазнаючи ворожих нападків «чужих» і «своїх». «Я не знав людини, що більше, ніж він, жила життям батьківщини, страждала її горем, була щаслива з її щастя. Можна любити Україну так, як її любив Кониський, – але більше, як він – любити не можна [6, с. 63], – писав про Кониського Олександр Лотоцький.

Олександр Якович Кониський народився 18 серпня 1836 р. на хуторі Переходівка Ніжинського повіту Чернігівської губернії в сім'ї зубожілого поміщика. Дев'ятирічного Сашка, який залишився без батька, віддали до Ніжинського повітового училища, де він захопився творчістю Т.Г. Шевченка і під його впливом почав писати свої вірші українською мовою. Проте керівництво навчального закладу побачило в цьому зіпсованість Олександра, унаслідок чого він опинився за порогом гімназії.

Продовжити навчання в Ніжинському дворянському училищі і ліцеї юнак не зміг через матеріальну скруту. Залишивши думки про навчання, у 1854 р. поїхав до Прилук, де влаштувався на службу в суді. Водночас наполегливо вивчав юриспруденцію, готуючись до іспитів на кандидата права. В 1856 р. Олександр Кониський оселився в Полтаві й розпочав службу в суді, відчуваючи, за його словами, «духовну нужду й велику потребу» в самоосвіті; багато читав історичної та художньої літератури. Він захоплювався творами Вільяма Шекспіра, Йоганна Вольфганга Гете, Джорджа Байрона, Вільяма Теккерея, Чарльза Діккенса, Вольтера, Людвіга Фейербаха. Його настільними

книжками стали альманахи «Ластівка» Є.П. Гребінки, «Молодик» І.І. Бецького. Пізніше О.Я. Кониський напише : «Я бачив, що освіта моя занадто мізерна, що знання в мене цілком бракує, що мені треба вчитися, читати» [1, с. 108].

Особливий вплив на Олександра Кониського справив Т.Г. Шевченко: «Я з щедрої Тарасової руки напився з повної чаші народних сліз, – писав він, – гіркі вони, і не сказати, які гіркі, зате з ними влилася в мої жили і та тиха гаряча любов до рідного краю і народу, що цілий мій вік гріє мене, духотворить, підтримує, коли траплялося спотикнутися, і не давала мені «валитися гнилою колодою» [2, с. 67].

Завдяки самоосвіті формувалася національна свідомість майбутнього педагога, міцніла любов до українського народу: у нього утверджувалась думка, що цей скривджений люд вартий кращої долі, що йому бракує насамперед освіти й культури. Водночас прийшло усвідомлення того, що його обов'язок – діяти, працювати, творити, аби змінити долю земляків на краще.

Молоді роки Олександра Яковича Кониського – це «епоха великих реформ». Зміни в суспільно-політичному житті Російської імперії в середині ХІХ ст. (відміна кріпосного права, лібералізація суспільного життя) пробудили в українській інтелігенції потяг до творчої діяльності. За прикладом Європи в неї визріло бажання ширити знання серед простих людей, розвивати громадські форми народної освіти, утверджувати рівність жінок в освітній справі, інакше кажучи, – вона прагнула всебічної демократизації суспільного життя.

Усе це сприяло зародженню такого унікального явища в суспільному житті країни як «громади» – нелегальні товариства, які ставили за мету формування національної свідомості й самосвідомості українського народу через просвітництво, освіту, поширення знань, навчання грамоти дітей і дорослих. Такими прагненнями жила й полтавська інтелігенція. «У той час існував у Полтаві невеликий гурток молодих людей з деяких вчителів місцевої гімназії, кадетського корпусу і жіночого інституту; до них примикало і кілька чиновників», – згадував Олександр Якович. Цей гурток утворив влітку 1861 р.

Полтавську громаду, серед активних організаторів якої був О. Кониський [8, с. 15].

Олександр Якович разом з іншими членами Полтавської громади турбувався про відкриття недільних шкіл для простолюду, яких за короткий проміжок часу з'явилося в місті п'ять. Учителями стали представники інтелігенції, члени Громади. «Щонеділі і по святах, – писав Олександр Якович Кониський, – ходив я вчити дітей по недільних школах» [1, с. 108].

Влітку 1861 р. Олександр Якович Кониський увійшов до складу загальної педагогічної ради, створеної в Полтаві для координації роботи шкіл різних типів на громадських засадах. На її засіданнях розглядалися різні питання навчально-виховного процесу, матеріальної бази шкіл, забезпечення підручниками та методичними посібниками.

Турбуючись про якість і результати навчання, Олександр Якович Кониський та його друзі звернули увагу на те, що учні не завжди розуміють російську мову, якою навчаються і якою написані всі підручники. У 1862 р. він разом з іншими членами Полтавської громади звернувся до Петербурзького комітету грамотності з клопотанням про запровадження української мови в школах: «Тутешній народ готовий прийняти грамотність та освіту, але не інакше, як на власній мові. Всі спроби дати грамотність великоросійською мовою залишаються найневдалішими спробами і мають характер вкрай відвертого примусу». А крім того, таке навчання мало й негативні моральні наслідки, адже відбувався «розрив у родинях між батьками та дітьми, що викликає потворні моральні явища... Тому, коли ми хочемо принести народові добротні плоди освіти, то необхідно проводити його ж власною мовою» [8, с. 11-16]. Ініціативу полтавців підтримали інші Громади, які надіслали подібні листи до Петербурга. У вересні 1861 р. в Полтаві за активної участі Олександра Кониського та місцевої Громади, вперше в Росії були започатковані так звані народні читання (публічні лекції).

Своїх зусиль доклав Олександр Якович Кониський і до організації школи з підготовки вчителів у Полтаві. Він бачив, що недільні школи – лише перший,

перехідний етап у здійсненні просвіти народу. Але щоб справа ширилася, давала відчутні плоди, потрібні кваліфіковані педагогічні кадри. Збільшення їх кількості тоді, на початку 1860-х років, передбачалося у зв'язку з селянською реформою. Громадівці розпочинають активну діяльність у цьому напрямі. У Державному історичному архіві в місті Києві зберігається справа «Про відкриття в Полтаві трикласного училища для приготування сільських учителів».

Упродовж усіх років Олександр Якович Кониський багато друкувався як педагог, відомі такі його праці: «Полтавська жіноча гімназія» (1861), «Становище шкільної освіти в Полтаві» (1861), «Чоловіча щоденна школа в Полтаві» (1862), «Про жіночу освіту взагалі та про Полтавську жіночу гімназію» (1862), «Освіта на західно-південній Україні» (1887), «Потреба реформи в освіті жіноцтва» (1888), «Потреба морального виховання» (1888), «Народна моральність на Україні» (1892). У своїх працях він ратував за допущення в народну школу української мови і за надання їй права «повного громадянства».

Олександр Якович Кониський категорично виступав проти негуманних та антипедагогічних методів покарання, наприклад у жіночих гімназіях. «Дивно, але чомусь вважається, що таке покарання, як різні паперові прикраси на голову, позбавлення фартуха, або заміна його іншим яким-небудь, наприклад, тиковим, стояння в кутку або на колінах, можуть служити сильним спонуканням до заняття. Крім збудження заздрості або образи, а через часте вживання таких покарань і притуплення почуття честі, ці методи нічого не виробляють», – зауважив він у статті «Про жіночу освіту взагалі і про Полтавську жіночу гімназію» [3, с. 116]. У цій статті Олександр Якович Кониський порушив проблему виховання жінки як повноцінної особистості, піддав критиці стан навчально-виховної роботи в жіночих закладах освіти, які готують «ляльок», відірваних від життя.

Починаючи з 1862 р. у просвітницькій діяльності Олександра Яковича Кониського та інших членів Полтавської громади виникли значні труднощі:

було закрито недільні школи, самих громадівців звинуватили в сепаратизмі. Розпочалися обшуки, арешти. Серед інших до слідства притягнули й Олександра Яковича Кониського як одного з найактивніших громадівських діячів. За просвітницьку діяльність його покарали засланням улітку 1862 р. до міста Вологди під поліційний нагляд.

На роботу Олександра Яковича Кониського ніде не брали. Книжки й листи, які йому надсилали, обов'язково переглядали в поліції. І хоча «се було не життя, а мука», він багато працював над собою, розмірковував про просвітництво українського народу, писав вірші, статті, перекладав, укладав підручники.

Як педагог-просвітник, він не міг змиритися з політикою царського уряду, спрямованою на русифікацію українського населення, вбачаючи в цьому велику шкоду для розвитку української нації як повноцінної серед інших народів. На його думку, русифікація призводить до виховання перевертнів, що не шанують ні своєї батьківщини, ні батька, ні матері. «Школярі з урядових великоруських народних шкіл вже гнуть себе на кацапів і панів, задирають свою кирпу вгору, не поважають української національності і своїх простих батьків, нехтують усім народним, кидають свої народні пісні і співають солдатські великоруські, псують і ламають народний язик. Часто громади здають сей нікчемний продукт великоруської, не національної школи в москалі» [5, с. 569].

У 1874 р. Олександр Якович Кониський розпочав укладати «Читанку» українською мовою. До неї ввійшли найкращі твори українських письменників і поетів, про життя і діяльність кожного подавалися короткі відомості. Однак 18 травня 1876 р. вийшов сумнозвісний Емський указ, який забороняв друкувати українські наукові й популярні книжки та підручники, створив часи реакції у письменника.

Втративши надію видати «Читанку», Олександр Якович Кониський узявся укладати збірку «Батьківщина», до якої мали ввійти його найкращі твори, а також твори Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова, Д.Л. Мордовцева,

І.С. Нечуя-Левицького. Він ретельно добирав поезію та прозу, аби до збірки не потрапило нічого такого, що б привернуло увагу цензури. Але це все-таки не допомогло: «Батьківщину» друкувати не дозволили.

Оптимізм, енергія та велика активність у суспільному житті сприяли тому, що в 1878 р. письменника і педагога Олександра Яковича Кониського обрали депутатом Київської міської ради. Знаючи його палку вдачу, можна тільки уявити, яку бурхливу діяльність він розгорнув, маючи статус депутата. «Тут він зайнявся живою працею на користь громадську, – згадував І.Я. Франко. Будь-яку можливість використовував Олександр Якович, аби виступити на користь українського слова. Писав статті, різні доповідні записки. У 1881 р. він порушив питання про навчання українською мовою в народній школі. Його стаття, надрукована в журналі «Семья и школа» (1881 р.), викликала численні відгуки в російській пресі, у більшості з яких висловлювалася підтримка авторові, згодом видав український підручник «Грамотка, або Перша читанка за для початку вчень» [4, с. 1].

Олександр Якович Кониський був переконаний, що дитина повинна починати навчання з відомого, переходячи до невідомого поступово. Саме за цим принципом він побудував підручник. Увесь час, відведений на вивчення азбуки (до повного її засвоєння), маленький учень не зустрічає жодного незрозумілого слова. Таким чином, механічне навчання, зубріння усувається само собою. Дитина тепер має можливість розуміти прочитане. «Коло знань і понять повинно розширюватися поступово, – наголошував просвітитель, – кожне нове слово, поняття повинне засвоюватися свідомо» [4, с. 1]. Цей підручник може бути цікавим не лише як пам'ятка педагогічної та суспільної думки епохи, він становить інтерес для мовознавців (з погляду розвитку мови) та сучасних авторів букварів, грамоток і читанок (насамперед своєрідним дидактичним матеріалом, покладеним у його основу).

У Олександра Яковича Кониського, як у педагога-просвітника, завжди було багато задумів, ідей, які він у «підросійській Україні» реалізувати не міг. Тому всю свою невгамовну енергію щораз переносив до Галичини, сприяючи

цим консолідації українських сил. «Через його руки іде майже вся кореспонденція галичан із українцями; він силкується посередничати в Галичині», – писав І.Я.Франко» [7, с. 25].

Того ж року, серед літа, за доносом галицьких москвофілів Олександра Яковича Кониського звинуватили в сепаратизмі й 8 липня заарештували на станції Волочиськ, коли він повертався зі Львова до Києва. Почалося слідство, яке тягнулося майже півтора року. «Заслання не минути мені, до сієї думки я вже звик... От тільки страшно – як поведуть етапом. Се пекельні муки! З моральними муками я справлюся, а за фізичні – хто його зна?» – занотував Кониський у лютому 1886 р [8, с. 5]. Стан його здоров'я був дуже поганим, а слідство набирало дедалі більших обертів.

Наприкінці 1886 р. слідство було припинено і Олександр Якович дістав змогу продовжувати свою роботу, допоміг Олександрові Барвінському видавати в Тернополі «Руську історичну бібліотеку», яку було скомпоновано з перекладів історичних праць, друкованих російською чи польською мовою, що мали відтворити історію українського народу.

В 1897 р. за активної участі Олександра Яковича Кониського було засновано Всеукраїнську загальну організацію Українських громад, яка об'єднала всіх свідомих і активних українців.

У серпні 1899 р. Олександр Якович Кониський підготував документ, у якому обґрунтував необхідність скасування утисків проти української мови, і подав його міністрові внутрішніх справ Російської імперії. Він переконував, що причина утисків – доноси людей злої волі, доводив безпідставність доносів, показував, якої величезної шкоди завдають утиски українського слова, спиняючи просвіту українського народу. За визначенням І. Франка, це був останній голосний виступ Олександра Яковича Кониського в Росії.

Помер видатний просвітител 29 листопада 1900 р. в Києві.

Олександр Якович Кониський залишив велику спадщину, яка і сьогодні працює на Україну, її розквіт і незалежність. Сам просвітник так висловився про це в одному з листів: «Уся спадщина по мені – моя 35-літня праця; нехай

мої наступники що хочуть з нею роблять: чи пустять в непам'ять, чи затопчуть в болото, я спокійно зйду з кону, бо добре тямлю, що моя праця свою справу робила і зробила» [1, с. 106].

Список використаної літератури

1. *Кониський О. Я.* З життя в Полтаві (частина з моїх споминок) / О.Я. Кониський // Правда. – 1890. – Т. II. – Вип. V. – С. 106–119.
2. *Кониський О. Я.* Пам'яті великій. В роковини смерті Тараса Шевченка / О.Я. Кониський // Русалка. – 1866. – № 9. – С. 67.
3. *Конисский А.Я.* О женском образовании вообще и о Полтавской женской гимназии / А.Я. Конисский // Черниговский листок. – 1862. – № 16. – С. 115-117.
4. *Кониський О.Я.* Граматка, або Перша читанка за для початку вченья / О.Я. Кониський. – К., 1882. – 48 с.
5. *Кониський О.Я.* Український націоналізм / О.Я. Кониський // Правда. – 1875. – №14. – С. 569.
6. *Лотоцький О.* Сторінки минулого / О. Лотоцький. – Варшава, 1932. – Т. VI. – Ч. I. – 286 с.
7. *Франко І.* Про життя і діяльність Олександра Кониського / І. Франко. – Львів : Вид-во «Просвіта», 1901. – 36 с.
8. *Шевелів Б.* Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у році 1862 / Б. Шевелів // За сто літ. – 1928. – № 3. – С. 11–16.